

O jedné ‚malé‘ učebnici

Na prahu druhé světové války v roce 1939 vyšla v Haagu práce Richarda von Misese *Kleines Lehrbuch des Positivismus* (Einführung in die empiristische Wissenschaftsauffassung). O tom, že to nebyla ‚učebnice‘ úplně ledajaká svědčí dvě věci: Zaprvé skutečnost, že vyšla v edici *Library of Unified Science*, což byla knižní řada založená příslušníky a sympatizanty Vídeňského kruhu a vedená Otto Neurathem a za druhé to, že byla vydána ještě jednou, a to v roce 1990 ve Frankfurtu nad Mohanem. Informace, které se objeví v této stati, jsem čerpala z jejího prvního vydání.

Sám R. von Mises (1883-1953, matematik a filozof, bratr pravděpodobně známějšího ekonomy Leopolda von Misese) byl už v roce 1939 v USA, kde se v září zúčastnil kongresu v Harvardu a kde - podobně jako řada dalších novopozitivistů - už zůstal.¹

Kniha je v současné době zajímavá především z historického hlediska, protože podává dobrý přehled o tom, co bylo pokládáno za základní pozitivistické názory. Pro účel této stati však nebudeme probírat všechny její oddíly stejně podrobně a po krátké obecné charakteristice se zastavíme především o tom, jak R. von Mises, který sám byl matematikem, chápe to, čemu říká duchovní vědy.

I

Poměrně obsáhlá učebnice - 467 stran velkého formátu - má sedm rozsáhlých kapitol: Jazyk, Analýza, Exaktní teorie, Kauzalita a pravděpodobnost, Přírodní a duchovní vědy, Metafyzika a umění a konečně Způsoby chování (ty pojednávají zejména o etice a náboženství).

R. von Mises vychází, jak se dalo očekávat, z analýzy jazyka. Na tomto základě také hodnotí ostatní způsoby lidské intelektuální činnosti, zejména vědu a filozofii, ale i náboženství, umění apod. Staví se do opozice zejména ke ‚školské filozofii‘, kterou v podstatě ztotožňuje s německou filozofií 19. a 20. st., a to jak s hegelianismem, tak s kantovskou a novokantovskou filozofií včetně poměrně často citovaného Schopenhauera, z novějších pak zejména s Husserlem a Heideggerem. Školská filozofie je pro něj příkladem metafyzického myšlení, nepřesného používání pojmů a v některých případech také tzv. negativismu, tj. iracionalistického odmítání rozumových přístupů ke světu. Zvláštní přístup vyhraňuje Kantovi, se kterým se snaží na několika místech vyrovnávat, ale jehož názory nepovažuje za dostatečně důsledné. Vytýká mu mj. nekritický přístup

¹ Holton, G.: *Věda a antivěda*, Praha, Academia 1999, s. 50-51.

k jazyku². V této souvislosti nepřekvapuje jeho vysoké hodnocení Condillaca. Zajímavá je i skutečnost, že pokud se R. von Mises zmiňuje o Nietzscheovi všímá si především jeho tzv. pozitivistického období. Pokud jde o skutečně pozitivistické filozofy, deklaruje vysoké hodnocení Comta, ale v podstatě jeho filozofii pokládá za uzavřenou záležitost a totéž lze říci i o dalších hlavních představitelích tzv. první fáze pozitivismu, tj. J. S. Millovi a H. Spencerovi. Naprosto jiný přístup má k E. Machovi, jehož názorů se na mnoha místech výslovně dovolává.

V analýze jazyka vychází R. von Mises z všedního jazyka a jeho nepřesnosti. Rozlišuje tzv. jádro - tj. oblast, kde se všichni shodnou na významu, - a zónu nepřesnosti. Zabývá se problematikou lingvistické gramatiky, ale daleko více jej zajímá tzv. gramatika logická, která se u něj objevuje v souvislosti s pojmem slučitelnost (Verbindbarkeit). V. Mises vychází z v novopozitivismu klasického dělení výroků na pravdivé, nepravdivé a nesmyslné. Slučitelnost mu do jisté míry nahrazuje příliš rigorózní požadavek empirické verifikovatelnosti. V podstatě znamená, že se vyžaduje, aby daný výrok byl zařaditelný do kontextu širšího systému výroků - např. dané vědy. Slučitelnost podle von Misesa může nahradit i požadavek ověřitelnosti nebo falzifikovatelnosti. Na druhé straně otázka, zda je výrok pravdivý nebo nepravdivý, není ještě vyřešena, když je výrok uznán jako slučitelný³.

Pojem slučitelnosti hraje u R. von Misesa velkou roli. Na jejím základě nejsou posuzovány pouze jednotlivé výroky, nýbrž celé disciplíny. R. von Mises zdůrazňuje požadavek co největší slučitelnosti, a to zejména v oblasti speciálních věd. To bezesporu souvisí s požadavkem jednoty vědy. Je si však vědom, že pokus o zavedení fyzikalistického jazyka není ideálním řešením tohoto požadavku. Na rozdíl např. od Poppera se totiž R. von Mises drží představy, že fyzikální svět je nejjednodušší ze všech zkoumaných výseků reality a že fyzik může abstrahovat od mnoha skutečností, od nichž vědci v jiných vědách abstrahovat nemohou. Právě proto však není možná redukce toho, co se analyzuje v ostatních vědách, na něco fyzikálního.⁴

Na druhé straně 'malá slučitelnost' je pro něj znakem omezené použitelnosti teorie. To se týká například metafyzických systémů. Z jejich malé slučitelnosti - jsou slučitelné pouze v rámci tvorby svého autora nebo v lepším případě dané filozofické školy - plyne jejich malá použitelnost.

R. von Mises se staví proti jakémukoli dogmatismu. V tomto smyslu na jedné straně brání pozitivismus proti obviněním, která byla proti němu směřována, ale na druhé straně v některých případech zaujímá vůči příliš radikálním požadavkům logického empirismu určitý odstup.

Je přesvědčen, že výtku dogmatismu je třeba adresovat především metafyzickým systémům. I v této souvislosti se zabývá vztahem mezi materialismem poloviny 19. století a pozitivismem. Materialismus 19. st. byl s pozitivismem často spojován a oběma bývá vytýkáno, že vůbec nevidí podstatné problémy filo-

² Mises, R. von: *Kleines Lehrbuch des Positivismus*, Hague, s. 11 a 12.

³ Tamtéž, s. 68.

⁴ Tamtéž, s. 146.

zofie a přehlíží je. R. von Mises je ochoten vidět spojení mezi pozitivismem a (vulgárním) materialismem pouze v tom, že oba směry navazují na rozvoj vědy. V této souvislosti ovšem poznamenává poněkud ironicky: „V podstatě byl rozdíl jen v tom, že materialismus vycházel z posledních výsledků zkoumání a předčasně přeháněl konkrétní přírodovědecká tvrzení, zatímco idealismus se opíral o trochu zaostalejší stav vědění a snažil se jej zdogmatizovat.“⁵

Znakem pozitivismu a především jeho vlastní verze této filozofie je pro R. von Misesa právě odpor k jakémukoli dogmatismu. Tvrdí, že nemíní podávat nějaké konečné učení. Jak v oblasti filozofie, tak exaktních věd je vědění pouze provizorní. Je třeba především analyzovat jednotlivé výrazy jak ve filozofii, tak ve vědách pokud jde o to, zda jsou nerozporné a zda jsou přizpůsobeny dosavadní zkušenosti. Přitom zůstává všechno, dokonce i měřítko, jímž se určuje nerozpornost, otevřené modifikacím v dalším výzkumu.⁶

Svou pozici vůči logickému empirismu situuje R. von Mises následovně: „Nepovažujeme na možné *předem* vyčerpávajícím způsobem udat souhrn logických předpisů, kterými se řídí používání jazyka ve vědě. Řeč vědy se spíše vyvíjí zároveň s věcným obsahem vědy a ne nezávisle na něm, dokonce její vývoj je částí vývoje vědy samého. Díky *podstatně* nové kapitole vědy je zároveň zdůvodněno nové používání jazyka (nejen ve smyslu terminologie, ale také ve smyslu logické gramatiky).“⁷

R. von Mises tvrdí, že odmítá jakákoli dogmata včetně ‚empirického‘ (Všechno vědění vyplývá ze zkušenosti) a ‚pozitivistického‘ (Smyslový svět je jediná skutečnost). Domnívá se, že jeho úkolem je pouze popsat vědu.⁸

To neznámá, že by byl relativistou. Pro R. von Misesa je charakteristická víra ve vědu a v její pokrok, který by rád spojil s představou zlepšení lidského údělu na Zemi, i když ani tento cíl si neklade příliš ‚dogmaticky‘. Je si vědom relativity hodnot v různých kulturách a na rozdíl od starších pozitivistů nebo rozhodných evropocentristů už není s to přijmout myšlenku, že pouze evropské hodnoty jsou jediné ‚pravé‘. Z tohoto důvodu také není s to určit, co by mohlo platit jako ‚pokrok‘ v celosvětovém měřítku. Vymezuje jej proto spíše negativně, jako život, ve kterém by bylo méně nepříjemností.

Pokrok tedy spíše jednoznačněji spojuje s postupem vědy, zejména speciálních věd, kde jej charakterizuje jako zvětšení dosahu a nosnosti systému výpovědí.⁹ Kupodivu uznává možnosti pokroku i pro umění, kde uvažuje o tom, že by se mohly objevit některé jeho nové formy. Možnost pokroku v oblasti morální je pro něj záležitostí dalšího výzkumu v biologických vědách a sociologii.

Oblastí, které pokrok upírá kategoricky, je metafyzika. Na rozdíl od radikálních novopozitivistů R. von Mises metafyziku neodmítá úplně. Viděli jsme už, že metafyzickým systémům vytýká malou slučitelnost, což automaticky vede k tomu, že obor jejich použitelnosti je velmi malý. Navíc, pokud se v metafyzice slučitelnost objeví, týká se primitivních výpovědí o pozorovatelném světě. „Jest-

⁵ Tamtéž, s. 223.

⁶ Tamtéž, s. 223–224.

⁷ Tamtéž, s. 298, zdůraznil R. M.

⁸ Tamtéž, s. 315.

⁹ Tamtéž, s. 421.

líže jim odebereme primitivnost a rozšíříme slučitelnost, pomalu se z nich stanou výroky vědy.¹⁰ To se podle R. von Misesa týká zejména výroků, které se objevují na počátku vývoje filozofie, ve starém Řecku. V tomto smyslu je metafyzika ‚věda na počátku‘. Pokud se však metafyzika odmítá ve vědu změnit, a to se týká všech existujících metafyzických systémů, pak pro ni podle von Misesa platí následující výrok: „Když se někdo principiálně drží u vchodu, pak pro něj pokročení nepřipadá v úvahu.“¹¹

II

Celou jednu kapitolu své učebnice věnoval R. von Mises vztahu přírodních a duchovních věd. Jeho stanovisko lze chápat v kontextu dvou problémů, které se v jeho práci objevují, tj. v kontextu úvah o tzv. negativismu a o jednotě vědy. Tyto dva kontexty vycházejí ze společného problému, a to je otázka, zda existují – pro různé oblasti poznání – principiálně rozdílné poznávací přístupy. Negativismus charakterizuje R. von Mises jako ten názor, který se domnívá, že pro některé oblasti skutečnosti, pro ty, které ‚školská‘ filozofie považuje za zvláště důležité, existují také zvláštní způsoby poznání, které se liší od poznání běžného v přírodních vědách. Jde o poznání založené na intuici, vcítění, porozumění až po polomystické přístupy k ‚vyšší‘ realitě. Ačkoli tyto způsoby poznání jsou vyhrazeny především metafyzice – případně umění, které se podle R. von Misesa k metafyzice někdy blíží, – objevují se, jak víme, také v souvislosti s těmi vědami, které jsou někdy označovány jako duchovědy.

Je přirozené, že negativismus přistupuje k poznání způsobem, který je protikladný přístupu propagujícímu jednotu vědy, který pro všechny speciální vědy požaduje v zásadě stejné metody poznávání reality. Toto stanovisko je, jak jsme si už ukázali, stanoviskem R. von Misesa a pátá kapitola jeho učebnice je rozvádí.

R. von Mises navazuje na spor o duchovní vědy, který se v Německu rozhořel v souvislosti s pokusy zavést do věd o člověku a společnosti pozitivistické přístupy. Upozorňuje v této souvislosti zejména na knihu F. A. Langeho *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*.¹² Kniha vyvolala diskusi a R. von Mises se zabývá především reakcemi, kterých se jí dostalo v dílech W. Diltheye, W. Windelbanda a H. Rickerta. Není náhodou, že jej zaujala zejména Rickertova reakce, jednak proto, že Rickert věnoval problematice vztahu přírodních a duchovních věd obsáhlý spis *Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*¹³ a pravděpodobně také proto, že právě Rickert, který se alespoň deklarativně snažil přistupovat k problému z logického hlediska, mu byl blízký. R. von Mises si ovšem z Rickerta vzal pouhé rozlišení mezi individualizujícím a generalizujícím přístupem v historických a přírodních vědách a dokonce výslovně píše, že u Rickerta se nedá poznat princip výběru

¹⁰ Tamtéž, s. 422.

¹¹ Tamtéž, s. 422.

¹² První vydání 1866 a později mnoho dalších.

¹³ R. von Mises cituje 2. vydání z roku 1913.

podstatného v individualizujících vědách.¹⁴ Tím ovšem opomíjí podstatnou část Rickertovy práce, v níž Rickert analyzuje tzv. vztaženost k hodnotám.

R. von Mises nepopírá, že mezi jednotlivými vědami existují rozdíly v metodách poznání, domnívá se však, že Rickert tyto rozdíly v případech přírodních a historických věd absolutizoval. V polemice proti němu hledá záměrně extrémní příklady těchto věd – teoretickou fyziku na jedné straně a čistě popisné dějepisectví na straně druhé – a snaží se dokázat, že ani zde Rickertova absolutizace neplatí: Fyzika sice tenduje k formulaci zákonů, ale věnuje se i popisu individuálních procesů a na druhé straně i v dějepisectví najdeme obecné výklady. Navíc volba toho, co historik řekne o nějakém ději, – „a v této volbě především tkví vědecký výkon historika“¹⁵ – je vedena určitými obecnými názory autora a slouží k tomu, aby čtenáři tyto obecné názory – třeba implicitně – zprostředkovala.

Jak je vidět z předchozího odstavce, není von Misesova argumentace příliš přesvědčivá. Rozdíl mezi formulováním zákonů na jedné straně a existencí obecných názorů na straně druhé je příliš nápadný.

Von Mises předpokládá, že v budoucnosti dojde k výstavbě historické teorie podobným způsobem, jakým se vytváří teorie v přírodních vědách. V nich se vychází od jednotlivých pozorování, na nich se vytvářejí obecné předpoklady a z nich se – cestou zpřesňování pojmů – vytvářejí tautologické, od běžné řeči oddělené axiomatické systémy. Pomocí (nikdy přesného) přiřazení mezi jazykem tautologií a protokolárním jazykem ze z výroků dedukovaných v systému získávají výpovědi o skutečnosti, které mohou být kontrolovány pozorováním.¹⁶ R. von Mises se domnívá, že s nárůstem množství jednotlivých historických faktů budou muset i historické vědy přistoupit ke generalizaci. I když se i on sám o podobný postup pokouší v souvislosti se svou předpovědí budoucího vývoje poznání v závěru své knihy, zůstává i tento výhled jen ve velice hypotetické oblasti.

R. von Mises tedy odmítá dělení věd podle metod poznání, ale odmítá také jejich dělení podle předmětu. Odvolává se přitom na Machovu tezi, že při veškerém poznání vycházíme ze smyslových vjemů. Nejde mu o běžně chápaný rozdíl mezi předměty přírodních a duchovních věd – ten na několika místech uznává sám, když předmět duchovních věd považuje za složitější než předmět přírodních věd – ale chce zpochybnit Diltheyovo tvrzení, že celkový prožitek duchovního světa je nesrovnatelný se smyslovou zkušeností o přírodě. Odvolává se přitom na zkušenosti vázanosti psychických jevů na tělesné procesy. Tvrzení, že „porozumění“ v duchovědách je něčím vyšším než poznávací přístupy v přírodovědě je podle jeho názoru vyslovováno badateli v oblasti duchovních věd, kteří nemají zkušenosti s poznáváním ve vědách přírodních.¹⁷ „Porozumění“ podle R. von Misesa nevede k protokolárním výrokům. Jde o značně komplikovaný proces, ale přesto není ničím jiným než zařazením určitého postupu do primitivní „teorie“ kryjící velmi omezenou oblast jevů. Může ovšem jít také o vnášení obecného tím, že nějaký proces vysvětlujeme na základě něčeho, co

¹⁴ Mises, R. von: Cit. dílo, s. 229.

¹⁵ Tamtéž, s. 234.

¹⁶ Tamtéž, s. 427.

¹⁷ Tamtéž, s. 238.

známe z introspekce. R. von Mises uzavírá, že pojem porozumění odpovídá schematu platnému pro každou intelektuální činnost: redukci na to, co jsme poznali dříve: „*Jenom přání zařadit do vědosloví iracionální element vede k přijetí takového základního pojmu.*“¹⁸

Jako kritérium odlišnosti jednotlivých skupin věd – kosmologie a vývojové teorie, historických věd a konečně fyziky, fyziologie a psychologie – stanovil R. von Mises délku pozorovaných procesů: z tohoto hlediska jsou historické procesy na střední úrovni.

Problém historické pravdy vidí von Mises v něčem jiném, a to v kontrolovatelnosti: Dnes už nemáme přístup k historickým událostem, nemůžeme je pozorovat. „O něčem minulém můžeme něco vypovídat jen potud, pokud po tom zůstaly následky (stopy), které jsou *dnes ještě kontrolovatelné*“¹⁹. Kritérium pravdivosti výpovědi je v souladu dané výpovědi se stavem zkušenosti, která je vždy kontrolována pozorováním. Ani v tomto případě se tedy podle R. von Mises historická metoda v podstatě neodlišuje od metod jiných věd – důležitý je tu poznávací kontext, slučitelnost.

R. von Mises ostatně otevřeně píše, že z hlediska logiky nelze uzнат nějaké zvláštnosti historiografie: Každý historický výklad je teorií daného procesu stejně jako použití newtonovských rovnic je teorií každého jednotlivého pohybu. „Rozdíl je jen v tom, že v dějinách jsou definitorické elementy daleko méně čistě zabudovány a dokonce někdy úmyslně zamlčeny, takže vzniká dojem výkladu jednoznačně určeného zkušeností.“²⁰

Inspirován sporem o duchovní vědy věnoval tedy R. von Mises poměrně mnoho místa výkladu historické problematiky. Kromě ní se však zajímá také o to, co označuje jako společenské vědy, z nichž se zabývá především politickou ekonomikou, demografií a sociologií. I zde se domnívá, že tyto vědy se v zásadě svými přístupy k poznávané realitě neliší od přírodních věd. Rozdíl je především v tom, že v těchto vědách chybí propracovaná a jednotná teorie. To ukazuje R. von Mises především na politické ekonomii a sporech uvnitř ní: „*Mnoho úloh politické ekonomie se nedá odtrhnout od obecné problematiky společenských věd. V té je dnes situace taková, že dosavadní soubor zkušeností zdaleka nestačí k tomu, aby poskytl základ udržitelné vědecké teorie. Téměř všechna dosavadní tvrzení v rámci obecné sociologie přesahují to, co bylo kryto pozorováním a s částí pozorování jsou v rozporu.*“²¹

Učebnice, kterou R. von Mises napsal v závěru 30. let, má dnes pravděpodobně především historickou hodnotu. Představuje určitou etapu v dějinách vývoje evropské filozofie, etapu, která – jak na mnoha místech ukazuje sám von Mises – byla poznamenána společenskými poměry v Evropě, v níž se schylovalo k začátku války. Odtud von Misesovy poukazy na nárůst iracionalistických tendencí ve filozofii a pravděpodobně i jeho nedůvěra v možnosti společenských

¹⁸ Tamtéž, s. 255, zdůraznil R. M.

¹⁹ Tamtéž, s. 243–244, zdůraznil R. M.

²⁰ Tamtéž, s. 245.

²¹ Tamtéž, s. 292, zdůraznil R. M.

věd. Na druhé straně filozofický směr, jehož byl zastáncem a pravděpodobně i zkušenosti matematiky, které se věnoval jako vědec, jej vedly přes veškeré obtíže k jistému poznávacímu optimismu. Je možné, že právě proto, že měl zkušenosti s prací ve speciální vědě, stavěl se na druhé straně i proti dogmatické verzi pozitivismu, která nebrala dostatečně ohled na skutečnost, kterou považoval von Mises téměř za samozřejmou, že totiž poznání ve vědě je neuzavřené a že věda se neustále mění. Tato skutečnost však nevedla R. von Misesa k výraznému relativismu. I když uznával nikdy nekončící změny ve vědě, domníval se, že tyto změny jsou změnami k lepšímu poznání světa.

Von Mises zastával stanovisko jednoty vědy. Odtud jeho účast ve sporu o duchovnědy a odtud také jeho jednoznačné stanovisko, podle něhož mezi přírodními a duchovními vědami není zásadní rozdíl. Podobně jako u jiných pozitivistů i ve verzi R. von Misesa toto stanovisko v podstatě znamená podřízení duchovních věd vzoru věd přírodních. To má za následek jistou nepřesvědčivost von Misesových tezí. Jestliže oprávněně vytýká zastáncům metody porozumění, že nemají zkušenosti s prací v přírodních vědách, je možno jeho výtku obrátit i proti němu: také on pozoruje práci historika a společenského vědce pouze zvenčí. Tak se jeho víra ve větší prosazení teorie v historiografii a ve společenských vědách stává pouhou deklarací a zbožným přáním. To je vidět i na jeho pokusu o předvídaní budoucího vývoje v oblasti poznání a chování lidí: je v podstatě extrapolací trendů, které, jak se domnívá, v tomto vývoji odhalil. Teorii v tom smyslu, jak ji on sám chápe v přírodních vědách, historie a duchovní vědy nedisponují.